

prétexte / F. Mauriac – P. : Grasset, 1996. – 274 p. *Mauriac 1978* : Mauriac F. L'Enfant chargé de chaînes / F. Mauriac // Mauriac F. Oeuvres romanesques et théâtrales complètes. – P. : Gallimard, 1978. – Vol. I – P. 3-79. *Mauriac 1978*. Mauriac Fr. Oeuvres romanesques et théâtrales complètes / Fr. Mauriac – P. : Gallimard, 1978. – Vol. I. – 1415 p. *Mauriac 1990*: Mauriac F. Préséances / F. Mauriac. – P. : Flammarion, 1990. – 252 p. *Ormessonde*: Ormessonde J. d'. François Mauriac, la grâce et la passion [Електронний ресурс] / J. d'Ormessonde. – Режим доступу: <http://www.lefigaro.fr/livres/2009/03/05/03005-20090305ARTFIG00444-francois-mauriac-la-grace-et-la-passion-.php>. *Petit 1978*: Petit J. Préface / J. Petit // Mauriac F. Oeuvres romanesques et théâtrales complètes. – P. : Gallimard, 1978. – Vol. I. – P. IX-LXXXIX.

Ярина Тарасюк. Другой-свой и другой-чужой: онтологический конфликт полов в ранних романах Ф. Мориака

В статье исследован механизм структурирования персонажной системы ранних романов Ф. Мориака, проанализировано взаимодействие-взаимоотражение мужских персонажей, отчуждение-отторжение мужских и женских персонажей как онтологический конфликт полов, а также сделана попытка выявления возможной андроцентричности художественных текстов и автобиографического письма французского писателя.

Ключевые слова: персонажная система, мужской персонаж, взаимоотражение, женский персонаж, отчуждение, онтологический конфликт, андроцентричность.

Олександр Ткачук, к.ф.н. (Тернопіль)

Орієнтальний дискурс Кавказу та однойменна поема Тараса Шевченка

У статті аналізується художній та публіцистичний дискурс завоювання Російською імперією Кавказу. З'ясовуються як імагологічні концепти прихильників політики колонізації Кавказу, так і гуманістична рецепція народів Кавказу в наративі інтеграції. Розглядається суперечність між імперським досвідом і просвітницькими інтенціями та реінтерпретація колонізаційного дискурсу Шевченком у поемі «Кавказ».

Ключові слова: просвітництво, дискурс, наратор, наратив інтеграції.

Oleksandr Tkachuk Oriental discourse of Caucasus and of the same name poem of Taras Shevchenko

This article deals with the artistic and publicistic discourse of conquering the Caucasus by Russian Empire, imaginary concepts of the Caucasus colonization policy supporters and humanistic reception of the Caucasus peoples in the narrative of integration. It also explores the contradiction between the imperial experience and enlightenment intentions and reinterpretation of colonial discourse by Shevchenko in the "Caucasus" poem

Key words: enlightenment, discourse, narrator, narrative of integration.

Відомо, що російські царі, починаючи ще від Івана Грозного, постійно вели загарбницькі війни на Кавказі. За словами Миколи Бердяєва, в добу Івана Грозного обґрунтовується концепція російського самодержавства, зокрема утверджується історіософська ідея монаха Філофея про Москву як Третій Рим. Пропагувалося уявлення, що після «занепаду православного візантійського царства московське царство залишилось єдиним православним царством». На думку Філофея, російський цар «єдиний у всій піднебесній християнський цар». Оскільки Москва стала Третім Римом, то місія Росії бути носієм і охоронцем істинного християнства, православ'я. «Росіяни» («русские») визначаються православ'ям. Росія – єдине православне царство, а тому царство вселенське, що уподібнюється першому і другому Риму». Так здійснювалася націоналізація православної церкви. Тепер православ'я стало російською вірою. Проте не лише ідеологічні маніфести відігравали важливу роль у становленні імперського світогляду та політики. Як слушно відзначив Е.Саїд, в основі того, що дослідники й письменники говорили про неznані частини світу, лежать оповіді [Саїд 2007: 13]. Відтак наратив художньої літератури є важливим чинником формування в суспільстві імперського досвіду. Він формує знання про чужі краї, їх мешканців, культуру, загалом образ Іншого, згідно з яким вже вибудовується політична, мілітариська, ідеологічна та культурні практики.

Як вказував Микола Бердяєв, у тогочасних духовних віршах Русь – вселенська, російський цар – цар над царями. Релігійна місія росіян – особливе покликання і пов'язується з силою і величчю російської держави, з винятковим значенням російського царя: Єрусалим – та ж Русь, Русь там, де істинна віра. Російське релігійне покликання названо винятковим, воно пов'язується з

силою і величчю російської держави, з виїмковим значенням російського царя. «Імперіалістична спокуса входить у месіанську свідомість», а відтак загарбницькі війни виправдовуються особливою місією Росії [Бердяев 1990: 81]. Постійно відбувалися колоніальні війни. Вільне козацтво на чолі з Єрмаком подарувало російському самодержцю Сибір. Така месіанська практика характерна для всіх імперій, видозмінюється благо, яке нав'язує метрополія своїм колоніям. Релігійна експансія виявилась при колонізації Америки. Для західно-європейських імперій ХІХ століття, через їх світський характер, на перший план виходила просвітницька місія.

Експансія Російської імперії посилилась у кінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст., яка призвела до окупації більшої частини території Кавказу. Історики вважають, що Кавказька війна тривала три етапи: перший – чверть століття – від Ціціанова, 1802 рік, до відставки Єрмолова, 1827 рік; потім похмурий період, що характеризується швидкими змінами командуючих і безсистемними операціями – з 1829 року, після закінчення Перської і Турецької воєн, – до 1845 року, коли було призначено намісником графа Михайла Воронцова; з цього моменту до закінчення – війни ще 20 років [Гордин 2000: 97]. Ця війна, попри опір кавказьких народів, тривала до 1864 року.

Учасники цих подій описують небачену нелюдність і жорстокість поведінки військових: озвірілі солдати вбивали чоловіків і стариків, а дітей, молодь, жінок продавали в рабство, грабували і руйнували аули, нищили виноградники, сади і випалювали лани. У своїх спогадах генерал-майор В.Полторацький писав: «Із усіх жителів великого аулу навряд кому-небудь вдалося побачити схід сонця. Незважаючи на відчайдушний супротив деяких мешканців, більшість із них була захоплена зненацька напівголими, старі й молоді, жінки, діти і грудні малюки втопилися у своїй крові від гостро відточених багнетів – нікого не помилували, нікого не врятували». Характерними були вчинки і висловлювання П.Д.Ціціанова, який був призначений у 1802 році головнокомандуючим на Кавказі. Осетинські селяни просили його, щоб оплатили їм за надмірні підряди для російського війська. Проте генерал відповів: «Не стану я з вами договори укладати, в кого є штики, той гроші не мусить платити». «Я не словами

страшу, а штиками дію», дотримуючись у своїх методах управління краєм мораллю азійських правителів [Гордин 2000: 68].

Жорстокістю і злочинністю проти людності була позначена військова діяльність князя Олексія Єрмолова. Вважаючи себе «освіченим європейцем», генерал був упевнений, що на Кавказі не варто обмежувати себе європейськими уявленнями ХІХ століття, оскільки цивілізацію потрібно вибивати кулаком. Він пропагував антигуманну філософію: «Мовляв, освіта народів належить вікам, а не життю людини. Тепер це мене дещо захоплює, боротьба гірської і лісової свободи з барабанним просвітництвом, дія конгресів (бойових ракет, винайдених англійським інженером Вільямом Конгривом); будемо вішати і прощати, і плюємо на історію» [Гордин 2000: 121]. До мирних жителів Єрмолов застосовував стратегію «воєнно-економічної блокади». У листі до свого приятеля, генерала Арсенія Андрійовича Закревського він писав: «Я не відмовляюсь від розпочатої мною системи душити злочинців усіма способами. Найголовнішим є голод, тому домагаюсь оволодіти шлях до долин, де можуть вони обробляти землі і рятувати свої стада. Цими стежками прибуває військо, коли вони того зовсім не сподіваються, коли зайнятий кожен роботою і зібратись багатьом важко. Для бою не буде у них сил, значить, і сутички будуть рідкі, а голоду всі підвладні, і він приведе до покори». Як бачимо, лояльність досягається грубим насильством [Гордин 2000: 123].

Поема «Кавказ» Т.Шевченка становить собою своєрідний метатекст: вона складається з тексту твору, присвяти «Искреннему моему Якову де Бальмену», епіграфа «Кто даст главе моей воду, / И очесем моим источник слёз, / И плачуся и день и ночь, / о побиенных... (Иеремия глава 9, стих 1)», а також назви «Кавказ». Поема є своєрідним реквієм у пам'ять загиблого побратима на Кавказі Якову Петровичу де Бальмену. Проте це не так оплакування мертвого, як утвердження безсмертя героя, а відтак народу. Інтертекстуально наступні рядки поеми перегукуються з висловом одного з пророків: «Чи бігають коні по скелі, / чи хто виоре море худобою?», який не сприймав розкоші царя Ізраїлю Ієробома II. За допомогою алюзії поет стверджує, що «неститий», тобто самодержець Микола I «не виоре на дні моря поле», не подолає народ, «не скує душі живої» – йому це не дасть Бог.

Яків де Бальмен був українським художником. з яким Тарас Григорович не раз зустрічався в селі Мойсїївці, в маєтку Бальменів у селі Линовиці. Відомо, що Яків та Михайло Башилов виконали тридцять дев'ять ілюстрацій, зокрема заставок, кінцівок і заголовних літер до рукописного «Кобзаря» Шевченка (1844). Окрім того, Яків Петрович ілюстрував поеми «Гамалія», «Гайдамаки». Про його смерть Тарас Шевченко дізнався у 1845 році [Кузьменко 1989]. Безперечно, ця звістка зумовила інтенцію поета, ліричне, іронічне й саркастичне забарвлення нарративу, орнаментальну організацію тексту й образів, розкриття мотивів, топосів, пружин ліричної сюжетної дії, яка нагадує, як відзначила Ніна Чамата, сонату. Кавказ для Тараса Шевченка став не тільки місцем загибелі друга, а й протестом проти страшної людської бойні, інвективою, спрямованою проти самодержавної політики царизму, який поневолював народи та Україну («Не за Україну, а за її ката довелось пролити кров добру, не чорну»).

Задум відіграв важливу роль у доборі епіграфа зі Святого письма, який у контексті нарративу наповнений гуманістичним пафосом і підкреслює тугу і вболівання поета за тисячами жертв у Кавказькій війні. Назва поеми – «Кавказ» – набуває особливого символу. В сучасників Тараса Шевченка він асоціювався з кривавою війною на Кавказі, про яку в пресі сповіщали списки тих, хто загинув у боях з боку росіян, підкорюючи нові території для самодержавної імперії. «Завоювання Кавказу з його численним мусульманським населенням і відносною близькістю до центру імперії породили велику кількість творів і разом з ними низку стереотипів щодо підкореного населення та стосовно того, що означало бути росіянином: подорожувати по диких землях і сприяти їх прилученню до «освіченої» російської держави» [Томпсон 2008: 103].

Проте мистецьке освоєння теми Кавказу неоднозначно сприймалося літераторами: чимало російських митців, наприклад, Гаврило Державін писав оди «К красавцу», «На покорение Дербента», «На возвращение графа Зубова из Персии», присвячені Валеріану Зубову, одному з підкорювачів Кавказу. Письменник й історик Микола Карамзін заохочував царів розширювати межі Російської імперії будь-якими способами. Такі митці, як Василь Жуковський, Федір Тютчев, Олексій Хом'яков, Микола Язиков,

оспівували кавказькі війни, яскравими і пишними образами прославляли імперську могутність та зверхність у ставленні до горців, вважаючи, що Росія виконує всесвітню православну місію, а тому апологетично захищали завойовницькі війни на Кавказі; інші роздратовано осуджували письменників, зокрема Олександра Полежаєва, Миколу Бестужева, які ставили під сумнів «цивілізаційні переваги російської експансії».

На Кавказі Олександр Полежаєв відбував солдатську службу три з половиною роки. Він пережив різноманітні ситуації і враження, що розширили творчий діапазон поета, його художній наратив збагачується описами баталій та епізодів, спираючись на факти війни. Інколи він вуалюється художньою умовністю («Осуджений», «Пісня полоненого ірокезця», «Живий мрець»). Поезії: «Коріолан», «Видіння Брута», «В'язниця», по суті, також автопортрети» [Киселев-Сергенин 1987: 21]. Майстерно використовується «рольова лірика», тобто персонажа: різні типи ліричних героїв оповідають про себе і своє життя, світ своїх переживань і митарств.

Поет осудив Кавказьку війну, полемізуючи з Олександром Пушкіним, який романтизував цей край:

*... черкешенок смотреть,
Пленяться день и ночь горами,
О коих с многими глупцами
По географии я знал,
Эльбрусом, борзыми конями,
Которых Пушкин описал,*

И прочая... Ах, нет, мой милый! («Эрпели») [Полежаев 1987: 268].

Кавказькі поеми «Эрпели», «Чир-Юрт» (1832) вийшли з посвятою – «Воїнам Кавказу». Гомодієгетичний наратор – свідок й учасник військових дій. Тому його поеми й вірші – своєрідні документально-художні твори, нагадуючи за формою репортажі з місця подій. Проте при цьому не губиться ліричне начало; митець майстерно застосовує наративні суб'єктні форми *власне автора, ліричного героя та ліричного персонажа*. Звертаючись до свого читача, Олександр Полежаєв підкреслює, що той, хто побував у кривавому горнілі кавказької війни, по-іншому оцінить романтику цієї військової експедиції: «Тогда судить умнее станешь, / Навек

поклонишься мечтам – / Кавказа вздорным чудесам» («Эрпели») [Полежаев 1987: 269]. Поет був прихильником мирного розв'язання конфлікту:

*Есть много стран под небесами,
Но нет той счастливой страны,
Где б люди жили не врагами,
Без права силы и войны!
О, где не встретим мы способных
Основы блага разрушать?
Но редко, редко нам подобных
Умеем к жизни призывать!* [Полежаев 1987: 296].

Читаючи поему «Чир-Юрт», рецепієнт помітить велику тугу поета «на страшному місці поразки», коли ліричний герой спостерігає розпростерті тіла покалічених людей, коли він чує плач бездомних горців в аулах, приречених ховатися в диких місцях гірської країни. Його захоплювала безмежна віра кавказців у перемогу, які мужньо кидаються у полум'я війни з могутньою імперією; митець протестує проти безглузлого кровопролиття, колоніальної політики царизму на Кавказі.

Показовою в цьому контексті була моральна оцінка, представлена Олександром Пушкіним у змалюванні чеченців як «зла» який оспівував «переможену стихію» росіян у поемі «Кавказький бранець». Романтичними фарбами поет змалював східну екзотику та побут горців, їх мужність і свободолюбство, але водночас прославляв жорстоких генералів, поневолювачів кавказьких народів Циціанова П.Д., Котляревського П.С., Ермолова О.П.:

*И в сече, с дерзостным челом,
Явился пылкий Цицианов;
Тебя я вспою, герой,
О Котляревский, бич Кавказа!
Куда ни мчался ты грозой –
Твой ход, как черная зараза,
Губил, ничтожил племена...
Но се – Восток подьѐмлет вой!..
Поникни снежною главою,
Смирись, Кавказ: иѐдет Ермолов!* [Пушкин 1986: 21].

В українському перекладі це звучить так: «І в куль в потоці
огнянім / Палкий з'явився Ціціанов; / І Котляревського, героя, / Що
наче чорною чумою / Кавказу нищив племена... / Та грізна тінь на
Схід лягла! / Схили ж високий сніг чола. / Скорись, Кавказе: йде
Єрмолов!» [Пушкін 1952: 108]. Звеличив О.Пушкін імперського
двоголового орла – символ самодержавної імперії: «Я оспівую
славний час, / Коли на клич війни кривавий, / Що кинув збурений
Кавказ, / Піднісся наш орел двоглавий» (Переклад В.Сосюри)
[Пушкін 1986: 107]. По-суті, поет оспівав необмежену жорстокість
завойовників Кавказу – Ціціанова, Єрмолова, Котляревського, які
представляли імперський наратив. Варто відзначити протилежні
погляди Олександра Пушкіна і Тараса Шевченка на події та долю
народів, які захищали себе і свою свободу: якщо в Олександра
Пушкіна прозвучало гасло: «Скорись, Кавказе!», то в Тараса
Шевченка: «Борітеся – поборете!»

Такий одичний дискурс Олександра Пушкіна викликав у
його сучасників негативну реакцію як з погляду романтичної
поетики, так і з погляду політичних декларацій. Особливо був
здивований «страж нового романтичного мистецтва» князь Петро
В'яземський. У листі до Олександра Тургенева від 27 вересня 1821
року він писав: «Мне жаль, что Пушкин окровавил последние
стихи своей повести. Что за герой Котляревский, Ермолов? Что тут
хорошого, что он, «как чёрная зараза, губил, уничтожал племена»?
От такой славы кровь стынет в жилах и волосы дыбом становятся.
Если бы они просвещали племена, то было бы что воспеть. Поэзия
– не союзница палачей; политике они могут быть ненужны, и тогда
суду истории решать, можно ли её оправдать, или нет; но гимны
поэта не должны быть славословием резни. Мне досадно на
Пушкина: такой восторг – настоящий анахронизм...» [Вяземский
1878: 279].

Нарис «Подорож до Арзрума під час походу 1829 року»
Олександра Пушкіна є типовим взірцем відтворення російської
імперської самоідентичності, оскільки спостерігається зверхній
погляд «цивілізованого» наратора над завойованими народами. Для
розповідача Кавказ – це дикі землі і народи, без культури,
малосвідомі і не розуміють «визвольної місії росіян». Особливою
жорстокістю під час завоювання Закавказзя відзначився генерал
Олексій Єрмолов (1816 – 1827). Він спустошував землі, вогнем і

мечем знищував села і ліси, вчинив геноцид – різанину кількох етнічних груп. Єрмолов зумів поневолити аварів, чеченців, завоювавши чималу територію вздовж ріки Терек. Цей похід у свідомості росіян залишився як велике досягнення [Томпсон 2008: 107]. Так його сприйняв Олександр Пушкін, який просив генерала бути присутнім під час кампанії, пропонуючи йому, що оприлюднить його мемуари: «Ваша слава належить усій Росії, і ви не маєте права приховувати це». Проте дозволив Олександр Пушкіну взяти участь у військовій компанії на Кавказі фельдмаршал І.Ф.Паскевич. Внаслідок цього з'явився нарис «Подорож в Арзрум під час походу 1829 року». *Автодієгетичний наратор* Пушкіна змальовує чудові пейзажі Кавказу, об'єктивно оцінює ситуації і наслідки війни, усвідомлюючи причини ворожого ставлення завойованих до росіян: «Черкеси нас ненавидять. Ми витіснили їх з привільних пасовищ; аули їх розорені, цілі племена знищені. Вони все далі і далі заглиблюються в гори і звідти готують свої наскоки... Майже немає ніякого способу їх усмирити, доки їх не роззброять, як роззброїли кримських татар. Кинджал і шабля є члени їх тіла, і немовля починає володіти ними раніше, ніж лепетати. Дух дикого їх рицарства помітно підупав... Тутешня сторона повна чуток про їх злочинства» [Пушкін 1954: 385]. Гіркі реалії загарбницької війни виразно проступають в образах покалічених і голодних підлітків, жебраків, бездомних, появу яких зумовила завойовницька експансія самодержавства. Твір пройнятий імперською риторикою: для наратора-свідка Росія є доброзичливою країною, він бачить перспективу і для черкесів, занотувавши свій роздум: «Що робити з таким народом? Слід, однак, сподіватися, що здобуття східного краю Чорного моря, відрізавши черкесів від торгівлі з Туреччиною, змусить з нами зблизитися. Вплив розкошів може сприяти його приборканню: самовар був би важливим нововведенням» [Пушкін 1954: 385]. Цей самовар викликає сміх. Пропонує мандрівник інші новації: запроваджувати православ'я замість магометанської віри, адже православ'я в Російській імперії було її духовним форпостом. У річищі імагології Олександр Пушкін порушує проблему *свого* і *чужого*. Він сконструював автостереотипний образ Кавказу та горця з погляду ображеної вищості: горці не зрозуміли

«просвітницької» місії Великої Росії, героїчно боролися з напасниками.

Художній образ Кавказу в Пушкіна дещо скривлений, адже в наративі подорожі переважає оптика імперського спостерігача, який зверхньо оцінює події і життя завойованих народів: це виявляється в інтенції гомодієгетичного наратора, зокрема, він захоплюється сміливими діями козаків і глузує з «турків», які безтямно відступають, зневажає нещасного жебрака-горця, бідність населення і голодних дітей, не думаючи, що їх спричинила жорстока війна. В очах наратора «осетинці», «черкеси», «турки» – «вороги», позбавлені людяності, вони жорстокі до росіян, хоча росіяни прийшли до них, щоб принести їм свою «вищу культуру». Кінцівка твору пройнята гордістю оповідача-свідка, який відчуває себе європейцем. Арзрум завойовано, стотисячне місто мовчить, ніхто не скаржиться на присутність у ньому п'ятнадцятитисячного війська, яке тут панує. У Владикавказі Пушкін зустрів своїх друзів, які скористалися здобутками цивілізації, використовуючи місцеві гарячі джерела для лікування ран, отриманих у боях. У фіналі твір маркований «елементами колоніальної зверхності наратора: висока грамотність, огида при погляді на примітивних людей, чиї звички є грішними, здатність використовувати ресурси завойованих територій для добрих цілей (лікування хвороб, будівництво нових осель і парків), спроможність творити тексти, що збережуть пам'ять про Арзрумську кампанію для нащадків тих, хто завоював його» [Томпсон 2008: 111]. Безперечно, О.С.Пушкін був громадянином російської імперії, а тому на його рецепції подій доби, що відбувалися на Кавказі, помітна її оптика. Слушною є думка Івана Дзюби: «У громадянському вимірі Пушкін залишається людиною імперії з усіма емоціями задоволеного національного самолюбства, але і з великодушною приязню до світу; об'єктивні характеристики горців і окремі посутні міркування про причини їхньої неприязні до росіян... чергуються зі специфічно «кавказькими» колоніальними стереотипами та досить наївними порадами щодо способів приручення» [Дзюба 1995: 22].

Як для Російської імперії та її культури значним топосом був Кавказ, так для західноєвропейських суспільств того часу цю важливу роль мав Схід. Схід для європейця, як зазначив Е.Сайд, є «найзмістовнішим образом Іншого, до якого найчастіше

звертаються. Крім того, Схід допоміг визначити Європу (або Захід) як свій контрастний образ, контрастну ідею, особистість, контрастний досвід» [Саїд 2001: 12 – 13]. У західноєвропейських літературах доби спостерігалось захоплення східними сюжетами та образами. Адже Схід з його химерними екзотичними образами був своєрідною реакцією на світ гармонії і ясності, що зображувався митцями-класицистами. Схід давав можливість розширити горизонти розуміння людини як неповторної індивідуальності й самотньої духовної величини, які не сприймалися класицизмом, що прагнув до глобальних узагальнень. Ось чому романтики тяжіли до східної тематики, яка відкрила їм новий модус світу й особи, особливо їх приваблювали події і характери, пов'язані з визвольним рухом грецького народу. Зокрема, героїзм греків проти турків надихав Дж.Байрона, який брав безпосередню участь у боротьбі за визволення Греції і загинув у 1824 році в місті Міссолонг. Героїзм грецького народу за незалежність оспівав Микола Костомаров у «Грецькій пісні»:

*А попереду всіх молодець Буковалл,
Він січеться на смерть з бусурманом;
Од Керассово дим до Кенуріо дим
Розлягається сивим туманом.*

Він січеться один проти тисячі їх:

Не здолають усі його взяти[Костомаров 1990: 67-68].

Російські поети Олександр Пушкін та Вільгельм Кюхельбекер змальовували мужність і відвагу грецьких борців за свободу країни. Переймався темою національно-визвольної війни народів Віктор Гюго: особливо помітною в літературному процесі народів Європи була його збірка «Східні мотиви» (1829). У передмові до книги він відзначив, що для «імперій і для літератур Заходу Схід покликаний відіграти певну роль, оскільки незабутня грецька війна спонукала всіх подивитися в той бік. Європейська рівновага, здається, от-от порушиться; європейський статус-кво, прогнивши до основи, вже тріщить поблизу Константинополя. Увесь контингент тягнеться на Схід. Ми ще побачимо незвичайні речі. Давнє азійське варварство навряд чи позбавлене видатних постатей, як гадає наша цивілізація».

Згодом Луї Арагон відзначив, що для поета «Схід не був тільки декорацією. В ці роки інтерес до Сходу був неминуче

пов'язаний з пристрастями, які там бушували. Книга Гюго тісно пов'язана з сучасним: його паші, гареми, джини насичені справжньою кров'ю, сльозами і криками, які виникли не тільки в уяві. За рік до 1830 року навіть в екзотичній мішурі Сходу пристрасть до свободи не могла залишатися чистою екзотикою» [Anthologie poétique 1952: 12]. Грецька війна змальована в поезіях «Ентузіазм», «Дитя», «Канаріс», «Голови в сералі». Мовлення ліричного героя експресивне й імперативне – це заклик до всіх, кому дорога свобода, прибути в Грецію:

*Мерщій до Греції! Пора! Скоріше в путь!
Хай відомстить народ своїм катам, що лють,
Що кров йому знов проливають!
О друзі, в Грецію! Свобода! Мста!
На голові – тюрбан! Є шабля і мета!
Нехай коня мені сідлають!* [Гюго 1978: 36]

Письменник-романтик прославляє французького генерала Шарля Нікола Фав'є, який очолив трьохтисячний загін французьких добровольців, щоб брати участь у національно-визвольній боротьбі грецького народу: «Веди ж у бій, Фав'є, найкращий із вождів! / Ти став на варту там, де бракне королів! / Веди негайно нас до бою!» / Ти – римлянина тінь між греків молодих, / Сміливий воїне, в твоїх руках твердих – / Народна воля, й ми – з тобою!» [Гюго 1978: 36]. Віктор Коптілов підкреслив, що у «Східних мотивах» Віктора Гюго читач зустріне «не тільки яскраві екзотичні краєвиди, мальовниче вбрання, гордих красунь і жорстоких володарів – зливу незвичайних для тодішнього французького читача образів, які вражали його уяву, – в цій збірці виразно забриніла мелодія народно-визвольної боротьби греків проти турецького панування. Гнівню картає поет жорстокість загарбників («Здобуте місто»), схиляючись перед мужністю борців за свободу («Канаріс»)). Незабутній образ хлопчика серед руїн спаленого села, який відповідає дорослим, що прийшли втішити його: «Мені потрібні кулі й порох!» («Дитя»). Через багато років образ цього підлітка відгукнеться в героїчному Гавроші, котрий гине на революційній барикаді (роман «Знедолені») [Коптілов 1978: 7].

У річищі східних мотивів написав свої повісті Олександр Бестужев-Марлінський, який був найпопулярнішим письменником

своєї доби: його називали «російським Кіплінгом». Він брав активну участь у повстанні декабристів 1825 року. Два роки перебував у вигнанні, а тоді подав рапорт про службу на Кавказі, приєднавшись до своїх однодумців-декабристів, які вже воювали на Кавказі. Він опанував азеротюрську мову, яку росіяни називали татарською, вивчав і описував місцевий побут, звичаї, етнографію; написав дев'ять етнографічних нарисів про «Азербайджан» (1834 – 1836). Серед армійських офіцерів і читачів високо цінувалися його повісті й оповідання, які об'єднані темою свободи та образом сильної особистості («Лейтенант Белозор», «Латник», «Мореход Никитин», «Фрегат «Надежда»). У форматі романтичної поетики прозаїк моделював моторошні сюжети, змалював незвичайні обставини і виняткові характери на тлі автентичної етнографії та романтичного колориту, як-от: «Аммалат-бек» (1831), «Мулла-Нур» (1836), «Рассказ офицера, бывшего в плену у горцев» (1834), «Красное покрывало» (1832). Історик російської літератури М.Котляревський відзначив, що О.Безстужев-Марлінський один із перших художньо правдиво змалював образ російського солдата й офіцера, яким усі захоплювались, але ніхто не зміг сказати про нього нічого розумного [Котляревський 1907: 255]. Адже сам письменник зазнав випробувань, які переносив як солдат-штрафник, усі негоди і труднощі походів кавказького життя і глибоко пережив лихоліття і випробування, що стало основою військових оповідань прозаїка. Він добре знає солдатське серце і душу, захоплюється образами простих бійців, які стають героями і безстрашно йдуть у бій, з симпатією відтворив народний характер бійця. У нарисі «Будочник-оратор» *експліцитний наратор* міркує: «Коли подумаєш про терпіння і залежність нашого солдата, про його безкорисливість і хоробрість, тоді розумієш його невтомну працю і в походах, і в засідках, безстрашність у битвах: так дивуєшся, а серце радіє: «Хто виміряє їх завоювання, полічить подвиги, оцінить славу! – хто?». Попри співчутливе ставлення до рядового солдата, наратор Марлінського захоплюється мілітарною могутністю імперії, а його творчість вписувалась у інтеграційний дискурс колонізації Кавказу.

Проте Олександр Бестужев-Марлінський помітив «пусті прогалини» в культурному міфі Російської імперії, коли замислився над питанням: чи можна за допомогою кровопролиття

прокладати шлях до саду воскресіння й оновлення? Чи потрібний народам Кавказу «освічений колоніалізм», що його на своїх багнетах принесла Росія в Кавказ. Він передбачив духовний крах імперії, що принесе велике горе народам цієї країни.

Проте письменник не був послідовним, коли писав про горців, що «вони були б чудовим народом, коли б позбулися чуми, холери та магометанства». Він схарактеризував натуру Росії як «дволикого Януса», який «дивиться водночас на Азію і Європу; її спосіб життя сполучав осілу діяльність Заходу з кочовим неробством Сходу» [Шкандрій 2004: 75]. Кавказькі враження, студіювання історичних реалій краю, його етнографії і фольклору, легенд і переказів дали можливість О. Бестужеву-Марлінському створити унікальну повість «Аммалат-бек» (1832), у підзаголовку якої є уточнення «*кавказька легенда*», та «Мулла-Нур» (1834). Як відзначив М. Маслін, «політичні симпатії Марлінського в час створення кавказьких повістей ясні й визначені. Він з великим співчуттям ставився до національної боротьби народів Кавказу; не поділяв шовіністичної політики російського самодержавства, базованої на силі зброї – «*трьохгранних доказів*», як говорив він, – на придушення національної самобутності горців. Він вважав, що Росія несе Кавказу звільнення від турецько-персидської тиранії і *просвіту його народам* і був прихильником гуманної політики, економічних і культурних зв'язків з народами Кавказу. Кавказька проблема розв'язувалася письменником в дусі передових, декабристських ідей, несумісних з шовінізмом і націоналізмом» [Бестужев-Марлинский 1958: 44 – 45]. Безперечно, метакритичний дискурс літературознавця позначений радянськими ідеологемами, як-от міркування про ніби то «*просвіту народам Кавказу*», що є міфологемою «освіченого колоніалізму», яку пропагував царизм.

Літературознавці Сюзан Лейтон та Мирослав Шкандрій зазначають, що цю історію персонажів «вміщено в рамки оповіді про конфлікт між «європейським» духовним світом (який репрезентує Росія) і світом «азійським» (тобто Кавказом), і це робить повість типовим твором, який вписується у міфологію імперіалізму». На погляд Лейтон, Марлінський зображує Схід як край релігійного святенництва, работоргівлі, млосного неробства і політичного деспотизму, проте навіть не згадує про кріпацтво та деспотизм у Росії [Layton 1992: 34 – 57].

Показовим є епізод з повісті Бестужева-Марлінського «Аммалат-бек», в якому Аммалат-бек потрапив у полон до росіян. Верховський, який втілює освічений Захід, просить головнокомандуючого не карати юнака Аммалат-бека, який був полоненим під час нападу на росіян. Єрмолов сумнівається у доцільності цього, адже, на його погляд, «європейца можно убедить, усовестить, тронуть кротостію, привязать прощением, закабалить благодеяниями; но все это для азиатца несомненный знак слабости, и с ними я, прямо из человеколюбия бываю жесток неумолимо. Одна казнь сохранит сотни русских от гибели и тысячи мусульман от измены» [Бестужев-Марлинский 1958: 476 – 477].

Письменник простежує чинники, що формували характер Аммалат-бека. З одного боку, це європейська освіта, яку прагнув дати юнакові Верховський, та чуйне ставлення до нього (що вписується у модель формування імперської людини), а з другого – традиції і звичаї його предків, ментальні риси горця – «поклик крові», відчуття «іншості» (*imago*) / чужості. Герой усвідомлює себе представником іншої спільноти, ніж росіяни. Його вразив опис землі, на якій мешкає його народ: «татари займають куточок світу, вони жалюгідні дикуни в порівнянні з європейськими народами і про всю їх кількість, не тільки про набіги, ніхто не думає та й знати не хоче!» [Бестужев-Марлинский 1958: 482]. Юнака спантеличила зверхність / вищість росіян, їх зневажливе ставлення до горців.

На думку дослідників, образ Аммалат-бека втілює «орієнтальні стереотипи: він не винний і нетямущий (оповідач порівнює його з соколом, який не розуміє, нащо його накривають запиналом, та конем, що не має уявлення, нащо його підковують), його поведінка неврівноважена (спершу запальна й неконтрольована, згодом підозріла та підступна)» [Шкандрій 2004: 78]. Ці особливості духу та риси вдачі героя гомодієгетичний наратор вважає характерними для всіх горців Кавказу, які успадковані від матері і з повітрям батьківщини. На його погляд, варварський деспотизм Персії, яка довго володіла Азербайджаном, прищепила кавказцям ниці пристрасті, увівши за честь ганебні вчинки. Автор застосовує вставлене наратування: він представляє лист полковника Верховського до коханої, в якому відбито стереотипні уявлення про Азію як закостенілий світ: «Расшиблись все попытки улучшения и образования: она решительно

принадлежит не времени, а месту... Я покидаю землю плода, чтобы перенестись в землю труда, этого великого изобретателя всего поленого, одушевителя всего великого, этого будильника души человеческой, заснувшей здесь негою, на перся прилестницы природы» [Бестужев-Марлинский 1958: 525]. У цьому наративі відбито «стереотипні уявлення про Схід як щедрий рай, самицю, що породжує ледачий і чуттєвий народ, незмінну, блаженно-бездіяльну первісну культуру. Натомість Росія і Європа уособлюють працелюбність, винахідливість, творчість та змінність. Ця ідея не раз повторюється у всьому тексті, її висловлюють як солдати, так і сам оповідач. Один із офіцерів застерігає Верховського: «Аммалат все-таки азієць, а це слово – атестат». Ту саму ідею вписано і в структуру повісті: виродження та зашкарублість раси виправдовують імперське завоювання та владу, проте – натякають читачеві – світогляд місцевих жителів настільки відрізняється від світогляду росіян, що інтеграція буде тривалим процесом, який вимагатиме великої обережності» [Шкандрій 2004: 79 – 80]. Змальовуючи Кавказ та його героїв, Марлінський, з одного боку, романтизує його, а з другого – осуджує «цивілізовану місію» Російської імперії, яка варварськими засобами, зокрема насильством, знищенням горців утверджує свою присутність у Кавказі.

У руслі міфологеми імперіалізму по-своєму окреслюється візія Кавказу у творах Михайла Лермонтова. Потужним струменем заявила про себе Кавказька тематика в його творах: він розширив її фактажем і типажем, проблематикою, змалював тяжке становище жінки та її залежність від чоловіка в романі «Герой нашого часу» (1841), беручи сюжети із кавказьких реалій. У форматі імагологічного аналізу наратор-усезнавець змальовує драматичну історію кохання Печорина до черкешенки і співчуває їй. Його приваблюють горці своєю цільністю і силою почуттів, сміливістю і природністю. Кохання до Бели для Печорина не каприз розпещеного серця, але й прагнення повернутися у світ справжніх почуттів «дітей природи» – характерний мотив європейських романтиків. Чому його спроба не вдалася? Чи можна було передбачити спочатку в стосунках Печорина з Белою трагічну розв'язку? Хто винен у загибелі Бели? Викравши дівчину, він чинить зло. Лермонтова як митця цікавив антропологічний Кавказ,

його неповторні люди. їхні звичаї, що відбивають національний характер. Через імагологічний аналіз поступово вимальовуються сильні і вольові образи горців, окреслюється етнохарактер Бели та її брата, вичленовуються етнічні прикмети жителів Кавказу. Безперечно, це збагачувало мистецтво слова, розширювало його гуманістичний пафос.

Поневолені колонізаторами жінки зазнають прикрих принижень: їх викрадають, продають як рабинь, гвалтують, віддають російським офіцерам. Мирослав Шкандрій підкреслює, що у творах Михайла Лермонтова та Олександра Бестужева-Марлінського «сексуальне поневолення колонізованих і завойованих жінок часто репрезентує відносини між імперією та завойованою територією. Серед таких жінок у творах Лермонтова можна назвати черкеску Белу, грузинку Тамару з «Демона», українку ундіну з «Тамані» та литвинку з однойменної поеми. Ці жінки вже колонізовані політично, за словами Енн МакКлінток, вони стали доступними для гри в сексуальне завоювання, будучи живою плоттю національного тіла, розкритого та оголеного для хтивих обіймів. Образи цих непокірних, принаймні попервах, а часто й небезпечних жінок є прикладами еротики тілесно-політичної наруги та прикордонними знаками імперії. Хоч якими загрозливими можуть бути такі зіткнення для російського вояка, він у будь-якому разі належить до завойовницького війська. Герої Лермонтова граються в сексуальне завоювання, майже не знаходячи в ньому духовної втіхи... Такі зіткнення з завойованими народами – це закодовані свідчення денационалізації корінної еліти» [Шкандрій 2004: 89]. Дослідник вказує, що письменник вдавався до сюжетів, в яких відтворюється конфлікт лояльностей, зумовлений тим, що людина певний час перебувала у ворожому таборі. До таких персонажів належать Ізмаїл-Бей з однойменної поеми, в якій реконструйовано образ-імідж черкеса внаслідок зіставлення дійсного і фікціонального світів, в яких фігурує постать Ізмаїл-Бея. Перед читачем постає історія черкеського хлопчика, батько якого віддав на навчання до Росії. Здобувши освіту і добрий військовий вишкіл, Ізмаїл-Бей повернувся до батьківщини і став ватажком гірських племен у боротьбі проти російського поневолення. За жанром – це центрогеройна поема, оскільки всі події експлікуються навколо головного персонажа.

Наратор Лермонтова змальовує жорстокі будні і драматичні події зруйнованого напасниками краю, симпатизуючи горцям, які захищають свою свободу. Ізмаїл-Бей – романтичний герой, що посідає важливе місце в галереї романтичних персонажів поета. Мужній, вольовий і по-своєму шляхетний, він вірний ідеї свободи до кінця своїх днів. Особливо новаторським був наратив, який будується як «оповідання в оповіданні». Поет вдало застосовує фрескову композицію, що була характерною для романтичних поем Джона Байрона. Розповідач змальовує дуальність природи Ізмаїла-Бея, його роздвоєність між національними почуттями і релігійними поглядами, над ним тяжіє його російське минуле: брат після його смерті знайшов у нього пасмо білих кіс і хрест Св. Герогія (імперську відзнаку за хоробрість у бою). Слушними є міркування літературознавця, що «імперське військо з його кодексом нещадного насильства й абсолютної вірності імперії було першою інстанцією знеособлення та денаціоналізації. Всі інші почуття годилося приховувати. Маскування стало такою поширеною рисою у творах Лермонтова, що видається мало не природним станом. Ті, хто не вміє ховатися і виявляє свої справжні почуття, гинуть» [Шкандрій 2004: 90]. Герой Лермонтова втрачає ґрунт під ногами внаслідок імперської експансії: з одного боку, мислить себе росіянином, а з другого – втрачає свою ідентичність.

Чудові краєвиди Кавказу в поемі «Ізмаїл-Бей» змальовуються з погляду гомодієгетичного наратора:

*Как я любил, Кавказ мой величавый,
Твоих сынов воинственные нравы,
Твоих небес прозрачную лазурь
И чудный вой мгновенных, громких бурь,
Когда пещеры и холмы крутые
Как стражи» откликаются ночные;
И вдруг проглянет солнце, и поток
Озолотится, и степной цветок» [Лермонтов 1969: 135].*

У творі порушено питання людина і природа, родина і свобода народів, знеособлення й денаціоналізація, уміння вижити серед чужого оточення і зберегти свою самототожність у складних умовах життя в імперії. Наратор Лермонтова змальовує війну як народну біду, звинувачуючи в горі імперську політику; у третій частині поеми є такі вражаючі і сміливі строфи. В українському

перекладі, здійсненому Миколою Терещенком, ці рядки звучать так: «Горять аули; захисту немає, / Отчизна вся під ворогом конає, / І полум'я, як метеор жахний, / Лякає погляд у пільмі нічній. / Мов хижий звір, вривається в оселю / Оружний переможець через скелю; / Вбиває він малюток і дідів, / Невинних дів і юних матерів / В крові рукою пестить він своєю, – / Та тут жінки не з кволею душею! / Крім поцілунка, є кинджал у них, – / Схилився руський, – захрипів, – і стих. / «Помстись, товаришу!» / – і за хвилину / (Відплату вбивці обрану єдину!) / Палає сакля, й веселить їх зір / Багаття вільності черкеської між гір!..» [Лермонтов 1946: 73].

Цей текст свідчить, що автор співчуває горянам і захоплюється мужністю жінок, які чинять опір напасникам, заперечуючи імперський дискурс, за яким, кавказці – «дикуни», «бандити», «зрадники». Зомбованість і штампованість погляду агресора очевидна: Росія для нього – це вітчизна, але для горця та їх борців за свободу вона – ворог, і вони не зраджували Росії, а боролися з нею як з поневолювачем. Оцінка Михайла Лермонтова Кавказьких воєн неоднозначна. З одного боку, він усвідомлював жорстокість війни, яка знищувала свободу народів, співцем якої він був, а з другого – поет дотримувався імперського дискурсу, апелював до примирення і вірив, що опір горян приречений, Росія їх переможе, тому в третій частині поеми закликав:

*Смирись, черкес! и запад и восток,
Быть может, скоро твой разделят рок.
Настанет час – и скажешь сам надменно:*

*Пускай я раб, но раб царя вселенной!
Настанет час – и новый грозный Рым*

Украсит Север Августом другим! [Лермонтов 1969: 176]

Розповідач застосовує цитатний дискурс, устами Ізмаїл-Бєя звинувачує російську експансію в Кавказі, загарбницьку війну, яку вело самодержавство, герой звертається до князя:

*За что завистливой рукой
Вы возмутили нашу долю?
За то, что бедны мы и волю
И степь свою не отдадим
За злато роскоши нарядной;
За то, что мы боготворим,
Что презираете вы хладно!*

Не бойся, говори смелей:

Зачем ты нас возненавидел,

Какою грубостью своей

Простой народ тебя обидел» [Лермонтов 1969: 168].

Інший погляд на війну в Кавказі представив Лев Толстой, котрий, як гуманіст, не сприймав імперського дискурсу, злочинів проти людяності, що чинило російське самодержавство, адже приєднання нових територій відбувалося насильством, мором, кровопролиттями, масовим знищенням народів. Для нього війна неприродне явище, несправедлива і «загальна біда».

У повістях «Хаджі Мурат», «Рубання лісу», «Із кавказьких спогадів», оповіданні «Набіг» Лев Толстой глибоко і проникливо змалював кавказьку війну як катастрофу давньої цивілізації і як, говорячи словами Івана Дзюби, своєрідний індикатор занепаду моральності російського суспільства. Перебуваючи на Кавказі, Толстой написав оповідання «Рубання лісу», в якому з документальною точністю відтворив картини Кавказької війни. Російські солдати вирубують первісні ліси, аби в них не ховалися татари, які в свою чергу стріляють по росіянах з двох гармат. Художній наратив ведеться від імені розповідача-свідка. В оповіданні змальовано типи солдатів і офіцерів, акцентовано увагу на цільності характерів українців – капітана Тросенка і Валенчука який п'ятнадцять років перебував на службі. «Простодушний, добрий, надзвичайно ретельний і надзвичайно чесний» [Толстой 1948: 112], – характеризує його наратор. Він описує його поведінку під час бою: «Валенчук, завжди надзвичайно байдужий до небезпеки, тепер був у тривожному стані: його, видимо, сердило те, що ми не стріляємо картечю в тому напрямку, звідки летіли кулі. Він кілька разів невдоволенням голосом повторив: «Що ж він нас задарма б'є? Якби туди гармату повернути та картечю дмухнути, то затих би таки». Гомодієгетичний оповідач уточнює: «Справді, час було це зробити: я наказав випустити останню гранату й зарядити картечю». Проте було вже пізно: ворожа куля влучила у Валенчука: «Зачепило, братіки мої!» – ледве промовив голос, що я його впізнав. Він лежав навznak між передком і гарматою... Лоб його був увесь у крові, і по правому оку й носі стікала густа червона цівка. Рана була його в животі... Думка про смерть пробігла в душі кожного... Сутичка загалом була щаслива: козаки,

чути було зробили славу атаку; в артилерії вибули із строю лише один Веленчук та двоє коней. Зате вирубали ліс верст на три і розчистили місце так, що його не впізнати не можна було» [Толстой 1948: 123 – 126].

Іван Дзюба з гиркотою відзначив вільний чи невільний український «внесок» у завоюванні Кавказу імперією, пояснюючи цю обставину бездержавністю українського народу, сини якого служили напсникові, віддаючи своє життя за нього, гинучи вимушеною чи «героїчною» смертю [Дзюба 1995: 28]. Як суголосні слова Тараса Шевченка, звернені до Якова де Бальмена:

Не за Україну,

А за її ката довелось пролить

Кров добру, не чорну» [Шевченко 2003: 346]

Контекстуально цей мотив розгортається в багатьох творах, в яких змальовано сатиричні образи «дядьків отечества чужого», які добровільно служать чужій державі-гнобителі, стають катами власного народу. Для українців після втрати Запорозької Січі вірна служба російським царям була результатом спотвореності національної долі козаків, старшин-українців, їх гетьманів, які обміняли свободу України на дворянські титули. «Кожного разу такі ситуації мали свої політичні і житейські особливості, своє емоційне забарвлення; але спільне для них було те, що вини виявляли спотвореність національної долі і глибоко травмували національне почуття. Хоча цей останній момент у деяких випадках усвідомлено не зразу» [Дзюба 1995: 28].

Крізь призму гуманістичних цінностей подивився на Кавказьку війну Лев Толстой. Йому було двадцять три роки, коли він приїхав на Кавказ, маючи намір написати «Нариси Кавказу». Саме тут уперше він побачив війну, прагнучи осмислити саму присутність її, сформулювати свій погляд на це складне явище. Свої враження письменник нотує у щоденнику. В такій атмосфері народжується його твори, в яких війна постає як антилюдяне явище. Письменник осуджує її через призму світосприймання своїх персонажів. В оповіданні «Набіг» оповідач Льва Толстого протиставляє прекрасну природу як символ тиші і спокою «зневажливим дисонансам серед тихої й урочистої гармонії», гуркоту важких гармат, звукам багнетів. Мирна і світла сила природи викликає рефлексії *оповідача-волентера*, в якому

вгадуються риси молодого прозаїка. Автодієгетичний наратор міркує: «Невже тісно жити людям на цьому прекрасному світі, під цим безмежним зоряним небом? Невже може серед цієї чарівної природи втримається в душі людини почуття злостивості, помсти чи пристрасті знищити собі подібних? Все лихе в серці людини повинне б, здавалось, зникнути від дотику з природою – цим безпосереднім виразом краси і добра». Оповідання «Набіг» – гірке звинувачення війни. Письменник застосовує *персонажну фокалізацію*: крізь оптику волентера, молодої людини, яка побачила війну, відкривається страшний світ, в якому люди вбивають один одного, руйнують гармонію цілісного внутрішнього світу людини і світу природи.

Показовою в цьому контексті є повість «Хаджі Мурат». Гетеродієгетичний наратор змальовує жахливі картини завойовницької війни, що вражають рецепієнта, як-от опис знищення чеченського села: «Садо, в якого зупинявся Хаджі Мурат, знайшов свою саклю зруйнованою: покрівля була провалена, двері й стовпи галерейки спалені й середина загіджена. А син його, отой гарний, з блискучими очима хлопець був мертвим... Два стіжки сіна, що були там, було спалено; було поламано й обпалено посаджені старим і виплекані абрикосові й вишневі дерева і, головне, спалено всі вулики з бджолами. Голосіння було чути в усіх домах і на майдані. Фонтан був загіджений, очевидно навмисне, отож води не можна було брати з нього. Так само була загіджена мечеть» [Толстой 1948: 359].

У «Хаджі Мураті» з «такою чудовою художньою майстерністю змальована постать непокірного, волелюбного горця, з такою неприхованою симпатією ставиться до нього Толстой, що здається, ніби письменник відмовився своєї проповіді непротивлення злу насильством і навіть вітає протиставлення, опір пригніченню і насильству над волею та гідністю людини. Читаючи «Хаджі Мурата», пригадуєш більш автора «Козаків», ніж автора пізніших релігійно-філософських трактатів. Вражає благородна простота і строгість стилю й мови» [Гудзій 1948: 11]. Повість Льва Толстого пронизана антиколоніальним пафосом. Наратор-усезнавець сатиричними фарбами змальовує як Шаміля, творця деспотичної держави, так і царя Миколу I, особливо в епізоді, в якому з нелюдяною жорстокістю цар засуджує на страшну **смерть**

молодого поляка – карою шпіцругенами. Таким же жорстоким зображується Шаміль, який розправляється з молодим аварцем – сином Ходжі Мурата.

Ще Олександр Пушкін у своїй арзумській подорожі збагнув вороже ставлення поневолених народів до завойовників, які примусили їх залишити широкі пасовища, ховатися в лісах. Розповідач Толстого зі співчуттям ставиться до чеченців, змальовуючи їх гнів, які споглядають зруйновані аули: «Про ненависть до росіян ніхто до великого не говорив, мовчання було дужче за ненависть. Це була не ненависть, а не визначення цих собак за людей і така огида, обридження нищити їх, як бажання нищити пацюків, отруйних павуків, вовків, було таким же природним почуттям, як почуття самоохорони. Перед жителями стояв вибір: залишитися на місцях і відновити з страшними зусиллями все, з таким трудом зведене і так легко й безглуздо знищене, сподіваючись кожної хвилини повторення того самого, або, всупереч релігійному законові й почуттю огиди та презирства до росіян, підкоритися їм» [Толстой 1948: 359 – 360]. У таких страшних умовах фізичного виживання діяло гасло Олександра Пушкіна: «Скорись, Кавказе!», але йому протиставляється Шевченкове: «Борітеся – поборете!».

Таким чином у російській літературі Кавказ осмислювався подібно до орієнтального дискурсу Європи. Можна виділити декілька смислових центрів, які сформувалися в наративі інтеграції Кавказу до складу імперії. Митців приваблювала екзотичність природи далеких гір та його мешканців, які сприймалися в романтичному руслі. Кавказці наділялися рисами природної людини в руссоїському ключі, з її дивними звичаями, бурхливими пристрастями і водночас душевною гармонією та благородством. Відзначалась і мужність мешканців гір у боротьбі за свою свободу, хоча трактувалася вона переважно з погляду росіянина: як марна через могутність імперії, або як така, що визначена природною дикістю кавказця, нерозуміння цивілізаційного поступу, який несе для неї метрополія. Присутня у імперському дискурсі також насмішлива зневага стосовно цивілізаційної відсталості покорених народів, натомість піднесення культурної та емансипаційної ролі колонізаційного долучення земель у склад імперії. Варто

відзначити і відображення в художній рецепції жорстокості боротьби та проблема виправданості жертв кавказької війни.

На цьому тлі висвітлюється унікальність поеми «Кавказ» Тараса Шевченка у світовому письменстві. Поет не розробляв мотивів, присутніх у художньому дискурсі про кавказьку війну, швидше його зацікавив цивілізаційний глобальний аспект колонізаторської війни. У цьому світлі, не випадково твір починається з образу Прометея серед кавказьких гір, а продовжується зверненням ліричного автора до Бога з проблемою теодицеї, присутності зла (такого, як війна на Кавказі) у світі, створеного Богом. У центрі своєї поеми Шевченко ставить викриття примарності просвітницької місії самодержавної російської імперії, пародіює мову офіційної преси та царських маніфестів, розвінчуючи високий статус Російської імперії щодо пригноблених «диких» народів. Шевченко спостеріг, що царат прикривається високими ідеями задля загарбницької війни, при чому в самій метрополії не панують ті цінності, які, як велике благо, несуть російські солдати жителям гір. Його живе, онароднене мовлення стає обвинувальним актом російського царату, загалом всякого насильства і гноблення людини та народів, трибунним гнівом, розпачем над жертвою українських синів заради хижацьких інтересів самодержавства.

Література: *Anthologie 1952: Avez-vous lu Victor Hugo // Anthologie poetique commente par Aragon. – Paris, 1952. – P. 12.; Layton 1990: Layton Susan. Marlinsky's «Ammalat-Bek» and the Orientalisation of the Caucasus in Russian Literature // The Golden Age of Russian Literature and Thought: Selected Papers from the Fourth World Congress for Soviet and East European Studies, Harrogate, 1990 / Ed. D. Offord. – London, New York, 1992. – P. 34 – 57.; Бердяев 1990: Бердяев Н. Русская идея. Основные проблемы русской мысли XIX века и начала XX века // Вопросы философии. – 1990. – № 1. – С. 81.; Бестужев-Марлинский 1958: Бестужев-Марлинский А.А. Соч.: В 2 т. – Т. 1. – М.: ГИХЛ, 1958. – С. 525.; Вяземский 1878: Вяземский П.А. Письмо к А.И. Тургеневу. 27 сентября 1821 г. // Остафьевский архив князей Вяземских: В . 5 т. – Т. II. – СПб. 1878-1896. – С. 279.; Гордин 2000: Гордин Я. Кавказ: земля и кровь. Россия в Кавказской войне XIX века. – С.-Петербург: Журнал «Звезда», 2000. – С. 97.; Гюго 1978: Гюго В. Поезії. – К.: Дніпро, 1978. – С. 36.; Дзюба 1995: Дзюба І. «Застукали сердешну волю...» (Шевченків «Кавказ на тлі непроминального минулого»). – К.: Дніпро, 1995. – С. 22.; Коптілов*

1978: Коптілов В. В. Лірика Віктора Гюго // Гюго В. Поезії. – К.: Дніпро, 1978. – С. 7.; *Костомаров 1990*: Костомаров М.І. Грецька пісня // Костомаров М.І. Твори: В 2 т. – Т. 1. – К.: Дніпро, 1990. – С. 67 – 68.; *Котляревский 1907*: Котляревский Н. Декабристы. Кн. А.Одоевский и А. Бестужев-Марлинский. – СПб. 1907. – С. 255.; *Кузьменко 1989*: Кузьменко А. Друже незабутній... Розповідь про життя і творчість Якова де Бальмена. – К.: 1989. – 198 с.; *Лермонтов 1969*: Лермонтов М.Ю. Измаїл-бей // Лермонтов М.Ю. Собр. соч.: В 4 т. – Т. 2. – М.: Правда, 1969. – С.135.; *Лермонтов 1946*: Лермонтов М.Ю.Ізмаїл-Бей // Лермонтов М.Ю. Вибрані поезії. / Пер. Миколи Терещенка. – К.: Укр. держ. вид-во, 1946. – С.73.; *Маслин 1958*: Маслин Н. А.А.Бестужев-Марлинский // Соч.: В 2 т. – Т. 1. – М.:ГИХЛ, 1958. – С.44 – 45.; *Полежаев 1987*: Полежаев А.И. Стихотворения и поэмы. – Л.: Сов. писатель, 1987. – С. 296.; *Пушкин 1986*: Пушкин А.С. Соч.: В 3 т. – Т.2. – М.: Художественная литература, 1986. – С. 21.; *Пушкін 1952*: Пушкін О. С. Кавказький бранець // Пушкін О. С. Тв.: У 4 т. – Т. 2. – К.: ДВХЛ, 1952. – С.108.; *Пушкін 1954*: Пушкін О.С. Подорож в Арзрум. / Пер. з рос. П.Козланюка // Пушкін О.С. Тв.: В 4 т. – Т. 4. – К.ДВХЛ, 1954. – С.385.; *Саїд 2007*: Саїд Е. Культура й імперіалізм. – К.: Критика, 2007. – С.13.; *Саїд 2001*: Саїд Е. Орієнталізм. / Пер. з англ. В. Шовкун. — К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. — 511 с.; *Толстой 1948*: Толстой Л.М. Повісті та оповідання. – К.: ДВХЛ, 1948. – С. 123 – 126.; *Томпсон 2008*: Томпсон Ева М. Трубадури імперії. Російська література і колоніалізм. / Пер. з англ. Марії Корчинської. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. – С. 111.; *Шевченко 2001*: Шевченко Т.Повне зібрання творів: У 12 т. – Т.1. – К.: Наукова думка, 2001. – 784 с.; *Шкандрій 2004*: Шкандрій М. В обіймах імперії. Російська й українська літератури новітньої доби. – К.: Факт, 2004. – С. 75.

Ольга Царик, доц. (Тернопіль)

ББК 83.3 (4 Нім)

УДК 82. 436 – 31

Герман Кестен – німецький письменник і літератор в екзилі

У статті розглядається творчий шлях німецького письменника 20 століття Германа Кестена в екзилі та вплив періоду вигнання на його творчість. Аналізується діяльність Кестена як письменника, літературного агента, видавця важливих антологій і збірок, літературного критика.